

УДК 378.14+377.35

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ДІЯЛЬНОСТІ: ВІД СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДО КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗОВАНИХ ФОРМ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

Ребуха Л.З., к. психол. н.,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

У статті проаналізовані літературні джерела для віднаходження такого, що постійно зростає, запиту суспільства щодо створення дієвої системи підтримки населення починаючи від появи перших держав і до середини XVIII століття. Доведено важливість книгодрукування та державних превентивних заходів проти убогості для становлення соціальної роботи. Виокремлені шляхи заміни особистісно-мирської опіки на культурно-цивілізовану соціальну допомогу.

Ключові слова: *благодійність, бідність, доброзичливість, філантропічний період, соціальна допомога, соціальна опіка, соціальна підтримка, соціальна нерівність, приватна благодійність, соціальна робота.*

В статье проанализированы литературные источники для нахождения возрастающего запроса общества по созданию действенной системы поддержки населения начиная от появления первых государств и до середины XVIII века. Доказана важность книгопечатания и государственных превентивных мер против нищеты для становления социальной работы. Выделены пути замены личностно-мирской опеки на культурно-цивилизованную социальную помощь.

Ключевые слова: *благотворительность, бедность, доброзжелательность, филантропический период, социальная помощь, социальная опека, социальная поддержка, социальное неравенство, частная благотворительность, социальная работа.*

Rebukha L.Z. FORMATION OF SOCIAL WORK AS ACTIVITY: FROM SOCIAL SUPPORT TO CULTURAL CIVILIZED FORMS OF SOCIAL ASSISTANCE

The literature for finding increasing demands of society to create an effective system of supporting the population, starting from the appearance of the first states and ending the middle of XV century, are reviewed in the article. The importance of printing the books and state preventive measures against the poverty is established in social work. The ways of replacing personal care to cultural and civilized social help are singled out.

Key words: *charity, poverty, goodwill, philanthropic period, social help, social care, social support, social inequality, private charity, social work.*

Постановка проблеми. Розвиток соціальної роботи як професії пов'язують із другою половиною XIX та з таким, що зростає, запитом сучасного суспільства щодо створення дієвої системи соціальної допомоги населенню. Однак історія виникнення і формування засадничих ідей, підходів, концепцій, принципів і засобів, технік і методів соціально-педагогічного практикування сягає в тисячолітню давнину. Тому сьогодні важливо відтворити соціо- та історіогенез становлення соціальної роботи як діяльності. У зв'язку із цим шлях утвердження соціальної допомоги від соціальної підтримки до культурно-цивілізованих форм є педагогічною проблемою сучасності, розв'язання якої допоможе більш ефективно формувати компетентно-діяльнісні якості в соціального працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що для становлення професійної діяльності соціального працівника важливими є знання про види, методи й форми

соціальної допомоги та соціальної роботи, що діяли в конкретних історичних умовах.

Поняття «соціальна допомога» є універсальним, по-різному означається та має неоднозначне й багатоаспектне пояснення. Так, П.Я. Циткилов соціальну допомогу окреслює як «сприяння особам, позбавленим необхідних умов для нормальної життєдіяльності, надання їм підтримки та співчуття» [13, с. 7]. У розумінні М.В. Фірсова це «система державного піклування щодо найменш захищених груп населення» [11, с. 12].

У педагогічних дослідженнях немає єдиної думки щодо поняття «соціальна робота». Воно досить широко трактується науковцями. У дослідженнях В.І. Курбатова «соціальна робота – професійна діяльність, пов'язана із застосуванням соціологічних, психологічних і педагогічних методів і прийомів для розв'язання індивідуальних і соціальних проблем» [7, с. 37]. У словнику-довіднику із соціальної роботи знаходимо, що це «специфічний вид профе-

сійної діяльності, надання державного й недержавного сприяння людині з метою забезпечення культурного, соціального та матеріального рівня її життя, надання індивідуальної допомоги людині, сім'ї або групі осіб» [10, с. 235–238].

П.Я. Циткилов вказує на те, що «соціальна робота являє собою певний вид професійної діяльності, який спрямований на кваліфіковане вирішення соціальних проблем людей, на створення умов, що допомагають відновленню і поліпшенню їх здатності до соціального функціонування» [13, с. 10].

В.А. Поліщук у своїх наукових працях доводить, що соціальна робота – частина соціальної допомоги, і розглядає її як форму реалізації відносин турботи та підтримки [9, с. 32–45].

В історичному аспекті соціальна допомога є передумовою соціальної роботи. Тому в дослідженнях з історії соціальної роботи багато авторів, наприклад М.В. Фірсов, П.Я. Циткилов, К.В. Кузьмін, Б.А. Сутирін, А.В. Фурман, В.А. Поліщук та ін., здійснюють аналіз генезису відносин соціальної допомоги як основи соціальної роботи [4; 6; 9; 11; 13].

Підтвердженням є думка М.В. Фірсова: «Якщо ми говоримо про практику соціальної роботи, то вона починається з родового суспільства, коли формуються механізми взаємодопомоги та перерозподілу. При цьому ми екстраполюємо сучасне розуміння професійної допомоги та здійснюємо в історії пошук її архетипових форм і суспільних проявів. В історичному часі ми можемо знаходити такі підтвердження з глибокої давнини» [11, с. 25].

У дослідженнях І.Д. Зверєвої, А.Й. Капської, О.Г. Карпенко, М.П. Лукашевич та ін. віднаходимо, що загалом поняття «соціальна робота» та «соціальна допомога» співвідносяться як споріднені, оскільки соціальна робота – практична, діяльнісна сторона соціальної допомоги, спосіб її реалізації [8, с. 95–102; 13].

Попри численні дослідження, проблема становлення соціальної роботи як діяльності залишається досить складною і потребує більш глибокого вивчення з огляду на нові соціально-економічні умови, які складаються в суспільстві, що постійно змінюється.

Мета статті полягає в соціально-історичному та педагогічному розкритті основ соціальної допомоги від соціальної підтримки до культурно-цивілізованих форм та її впливу на становлення соціальної роботи як діяльності.

Завданнями статті є теоретичний аналіз науково-педагогічної літератури з проблем виокремлення та розкриття сутності виник-

нення і розвитку соціальної допомоги та з'ясування її місця у становленні діяльній соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичні джерела вказують на те, що з появою перших держав (від III тис. до н. е. до V ст. н. е.), для яких були характерні соціальна підтримка та співпраця, у розвитку людства мав місце філантропічний період. У перекладі з грецької *philantropia* (людинолюбство) – це благодійність, допомога. Особливість цього періоду полягає в тому, що самостійною соціальною функцією суспільства було виховання молодого покоління, а благодійність нужденним прирівнювалася до доброї справи [4, с. 10]. Так, найдавніші відомості про соціальну допомогу знаходимо в Давньому Єгипті, де центральна влада допомагала бідним та рівномірно підтримувала мінімальний прожитковий мінімум серед населення [1, с. 36].

Важливими є закони царя Хаммурапі про соціальну справедливість, котрі існували для жителів Вавилону. У законодавчих правових документах обґрунтовувалися гріхи та злочини, які вимагали судового розгляду [6, с. 47].

На відміну від «Законів Ману» Стародавньої Індії, що регулювали механізми успадкування та забезпечення певних соціальних гарантій, у Давньому Китаї підтримувалися ідеї соціальної допомоги вчення Конфуція. У їх основі закладено дотримання традицій і моральних норм, а не закону, що й дало можливість вченому виокремити та закріпити в суспільстві образ людини з ідеальною поведінкою [9]. Тому благодійність у державах Стародавнього Сходу базувалася на традиціях, звичаях і нормах повсякденної моралі, на засадах поваги до старших і хворих людей.

Подальший розвиток людських взаємин вимагає виділення соціальної роботи з-поміж інших царин гуманного буття. Виникнення її елементів відбулося в Давній Греції (VI – V ст. до н. е.). Саме тут були закладені основи державного регулювання та опіки [1]. А доброзичливе ставлення один до одного стали основою інституту сім'ї та гостинності [11, с. 30].

У давніх Афінах державі відводилась частка благодійних функцій у системі соціальної допомоги: покривалися витрати на організацію всенародних святкувань, надавалися соціальні допомоги дітям загиблих воїнів і голодуючим, для навчання новому відряджали мешканців у подорожі в інші країни. На противагу Афінам у Спарті вихованням терплячості та витривалості дітей займалася держава. Саме спартанське

жорстке виховання покоління, що підростає, є причиною занепаду інтелектуально-го життя держави.

На відміну від Греції, політика Давнього Риму була спрямована на влаштування «видовищ» і свят державним коштом. Однак філантропічний шлях римських імператорів полягав ще й у іншому. Наприклад, Август надав чиновникам посадові обов'язки, згідно з якими вони відповідали за організацію суспільних робіт. При Клавдії появилися можновладці, які відповідали за опіку сиріт. Політичний діяч Цицерон вбачав зміст служіння державі у збагаченні бідних і поверненні полонених. Однак така політика Риму не принесла його жителям внутрішньої соціальної гармонії. Загострення загальної духовної кризи вразило античний світ. З часом, на межі двох ер, популярності набуває християнство та перші його християнські постаті.

Знання про те, як бути милосердними, допомагати знедоленим, любити ближнього і вміти вільно віддавати своє, знаходимо в найдавніших релігійних канонічних книгах. Саме в них окреслено образ і бачення ідеальної людини, в основі яких лежить принцип жертвовного служіння знедоленому. Взірцями високої любові до ближнього слугують приклади Ісуса Христа, котрий віддав своє життя за гріхи людей (християнство), Будди, який склав обітницю присвятити себе допомозі всім живим і відчувати їхні муки як власні (іудаїзм), та Аллаха, який навчає усіх полегшувати долю потребуючих (іслам) [6, с. 35].

Крім жертвовності, релігійні віровчення навчали благодійності, доброти та гостинності. Духовні вірування виховували в людей такі особистісні особливості, як прагнення до взірця, досконалості. Розповсюдження християнства сприяло формуванню в них саме таких моральних якостей, які тісно пов'язані з християнським вихованням, де основна увага відводилася душі людини, першості віри над науковими знаннями, нерозривному зв'язку навчання із внутрішньо-релігійним вихованням та усвідомлення значення ціни, важливості й ролі праці.

У перші століття нашої ери мандрівними учителями-християнами впроваджувалася практика виховання та навчання нового вчення про людину та Бога. Розпочався новий етап у розвитку Європи – Середньовіччя.

Від Римської імперії епоха феодалізму дістала у спадок католицьку християнську релігію, а разом із нею церкву – опору та фундамент благодійності та опіки. Саме їй відводилася основна роль щодо підтримування громадянського миру та пом'якшення проявів соціальної нерівності. Ство-

рювалися перші монастирські лікарні, де об'єктами були знедолені, хворі та бездомні [6, с. 102]. Римській церкві у X–XI ст. належать перші настанови в царині зібрання законів з теоретизування та практикування благодійності через переосмислення християнських текстів про милосердя та співчуття та через певні завдання для тих, хто практикує милостиню. Покликання педагога-християнина та основна його ідея служіння людям полягала в тому, щоб навчити усіх любити свого ближнього [2, с. 99].

Отже, вчення церкви стали основою у становленні та подальшому розвитку конфесійних теоретичних підходів щодо проблеми опіки та допомоги через глибинне усвідомлення найсуттєвіших християнських учень про милосердя, а праці провідних діячів церкви мали великий вплив на формування суспільної думки в питаннях соціальної справедливості та опіки.

Дослідження історіогенезу східних слов'ян вказує на те, що наші предки були лагідними, гостинними та співчутливими. Великий український педагог Г. Ващенко у своїх творах окреслив своєрідний характер українського народу, а саме привітну та мирну вдачу, зичливість, загальну інтелігентність, доброзичливе поводження з полоненими, і причини його виникнення [3, с. 104–105]. Своїм священним обов'язком слов'яни вважали піклування й догляд за старими та хворими. Становлення гуманістичних традицій у давніх українців відбувалося під дією суспільного устрою, особливе місце було відведено громаді, яка спільно об'єднувала господарськими зв'язками родичів щодо обов'язків у матеріальній допомозі знедоленим і здійснення загальних благодійних справ [4, с. 41–78].

Етап суспільної благодійності (громадсько-родової, церковної) в історії соціальної роботи прийшов на зміну філантропічному періоду. Цей етап (VI – XVI ст. н.е.) у Стародавній Русі пов'язаний зі встановленням державності та проникненням у життя людей християнства. Утворилися територіально-політичні та військові відносини, внаслідок яких з'явилися племінні союзи. Із зародженням Київської Русі розвинулися слов'янська культура та духовність, які стали основою у формуванні самобутніх взаємин між людьми. Хрещення Русі стало початком створення християнської концепції допомоги, вершиною якої була любов до ближнього.

Історичний шлях соціальної допомоги в Київській Русі окреслений двома періодами: перший пов'язаний із розширенням впровадження християнства і тривав з часу хрещення до половини XII ст., другий – з

середини XII ст. до кінця XIII ст., коли відбулося поступове злиття благодійності князів у церковну та монастирську опіку, в основі якої лежали головні приписи та ідеї моралі доброго християнина.

Княжа благодійність хоч не вийшла за приватні особистісні межі, однак характеризувалася роздаванням милостині, харчуванням усіх убогих, розвезенням продуктів для злиденних і хворих та не була для них систематично осяжною й обов'язковою для виконання. Крім того, князі заснували перші училища для навчання дітей та перші лікарні, видавали статuti, за якими благодійність залишалася у повноваженні церкви, писали статті соціального спрямування щодо захисту дітей. На державному рівні системи опіки не було.

На зміну княжій опіці прийшла церковна та монастирська (з другої половини XII ст.). Впродовж багатьох століть вони були соціальними осередками допомоги бідним і хворим. Так, посилившись економічно, монастирі стали незалежним суб'єктом допомоги. У них безкоштовно лікувалися хворі, забезпечувалися допомогою незможні та навчалися ремесел [2; 3]. Однак ніхто не здійснював контроль за благодійністю. Це була «сліпа» роздача милостині, хоча допомога була багатоманітна та відповідала потребі нужденним.

Церковна діяльність щодо допомоги розвивалася і в парафіях. Вона була більш відкритою та різноманітною та містила, окрім матеріальної допомоги, виховання та перевиховання парафіян. Парафіяльна добротність переслідувала не лише релігійні цілі, але й соціальну підтримку і була громадською. Благодійність за Київської Русі породила також і глибокі соціальні проблеми. Швидкими темпами розвивалося професійне злидарство та жебрацтво, і не ставилося питання подолання соціальної нерівності.

Однак шкідливий вплив чужинців, війни та чвари всередині держави та масова полонізація пробудили в українців національну свідомість. На розвиток культурного відродження та суспільної думки мали вплив європейські гуманістичні та реформаційні ідеї (XV – XVII ст.). У цей час соціальна робота доби Українського відродження збігається з етапом церковно-державної благодійності. Сформувалися два взаємодоповнювані напрями соціальної опіки: продовження звичаїв князів, що втілювалося в особистому прикладі благодіяння та захисті нужденних, і вдосконалення та розширення меж державної підтримки соціально уразливого населення. При цьому ефективно продовжувала функціонувати церковна благодій-

ність, яка суміщала у єдине ціле храм, школу та лікарню.

Особливістю соціальної роботи в Україні доби Відродження є те, що основні обов'язки щодо соціальної допомоги були покладені на громаду, яка несла відповідальність за усіх своїх членів. В обов'язок керівників громади входила організація всебічної допомоги потребувачим та організація притулків убогим.

Своєрідним різновидом громади були церковні братства, котрі вирішували соціальні проблеми не лише своїх членів, а й усього українського суспільства. Вони виконували філантропічні функції, що знаходимо у їх продовженні – братських школах. Братства оновили церковне та духовне життя українців, слугували для порятунку віровчення й народності. У 1574 році львівське Успенське братство допомогло Івану Федорову спорудити друкарню. Високою місією братств було будівництво шкіл по усій Україні, залучення дітей різних груп населення до отримання освіти, створення народних бібліотек, пошук і зберігання давніх книг і літописів. У братських школах давали глибокі знання, навчали моральних принципів співжиття в громаді, привчали молодь до людинолюбства.

Виховання гуманізму та милосердя, моральна підготовка мужніх, фізично загартованих захисників рідного краю, формування в них українського національного характеру та світогляду, високих лицарських якостей, пошани до людей похилого віку – це основні завдання козацької педагогіки.

Соціальна допомога рівноправного козацького братства Запорізької Січі (XVI ст.) характеризувалася самобутніми взірцями благодійних установ та інституцій соціальної опіки. У побуті козакам завжди були притаманні відкритість, гостинність і любов до подорожуючих [14, с. 234].

Поступове проникнення соціальної нерівності в Запорізьку Січ привело до утворення матеріальних статків у руках козацьких старшин, що й дало їм можливість виконувати особистісні благодійницькі функції: зводити величні церкви, оселі та шкільні доми. Отже, у практиці функціонування Запорізької Січі чітко проглядаються два першорядні напрями суспільної опіки, що були притаманні для XV – XVII ст.: приватна благодійність і громадська при збереженні філантропічної діяльності церкви.

За часів Українського відродження відбувалася світська опіка вразливих верств населення. Збагатилася різними формами приватна благодійність. Меценати розвитку церкви, освіти та культури зводили споруди друкарень, шкіл, церков, монастирів, шпи-

талів, що принесли славу не лише їм, але й усій Україні. Завдяки благодійникам-покровителям відкрилися та утримувалися школи вищого ступеня (XVI – XVII ст.), щоб протидіяти впливу на молодь католицько-єзуїтських академічних шкіл [5, с. 69]. Такі школи дістали назву «академії», при них діяли наукові та літературні гуртки. У них молодих людей навчали почуттів патріотизму, любові до культурних цінностей, рідної мови, просвітницьких традицій. Першим таким закладом стала Острозька школа, яка об'єднала найталановитіших вчених того часу. Тут вперше надруковано Біблію, написану церковнослов'янською мовою (1581 р.).

Слід відзначити, що зі Львова з другого десятиріччя XVII ст. осередок релігійного та національно-культурного життя перенісся до Києва, де в 1615 році було створено братство, яке наслідувало культурно-релігійні цілі своїх попередників. Згодом це братство переросло у Києво-Могилянську академію. У результаті філантропічної діяльності відомих українських меценатів Петра Могили, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського та ін. перший офіційно визнаний вищий навчальний заклад України став знаним європейським центром освіти й науки [12, с. 165–170].

Випускники Острозької та Києво-Могилянської академії стали елітою рідного народу епохи Відродження. На працях відомих письменників, богословів, друкерів, філософів виховувалася молодь в дусі доброчесності, гуманізму та любові до України.

Великий сприятливий вплив на подальший розвиток соціальної роботи і педагогічної думки доби Українського відродження належить книгодрукуванню. У перших навчальних книгах прослідковуються заклики щодо виховання в дітей любові до інших, розсудливості, терпіння, смиренності, милосердя, турботливого ставлення до сиріт і дбайливого ставлення до вдів і вбогих.

Українські діячі у світських творах описують внутрішню сутнісну природу милосердя, зазначають проблеми для суспільства від професійного жебрацтва, пропонують примусово давати здоровим «ледарям-дармоїдам» роботу для самозабезпечення, а немічним та убогим – організовану допомогу через «братства милосердя». Досвідчені педагоги-вихователі дотримувалися думки про важливість і необхідність соціальної гармонії та усунення громадської нерівності. Велику увагу у своїх писаннях відводили державним превентивним заходам. Саме ці основні ідеї зрештою і є загальною метою соціальної роботи.

Отже, в Україні наприкінці XVII ст. – в середині XVIII ст. з'являються перші накреслен-

ня-задуми освічених людей з приводу заміни особистісно-мирської опіки на культурно-цивілізовані форми соціальної допомоги.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Аналіз науково-педагогічної літератури та літератури з історії соціальної роботи дає можливість стверджувати, що характерна соціальна підтримка та співпраця існували ще на початку виникнення перших держав, однак кожна із них виконувала благодійні функції в системі соціальної допомоги громадянам по-різному.

У найдавніших релігійних канонічних книгах віднаходимо чітко окреслений образ та бачення ідеальної людини, в основі якого лежить принцип жертвовного служіння знедоленому, а вчення церкви стали основою у становленні та подальшому розвитку конфесійних теоретичних підходів щодо проблеми опіки та допомоги через глибинне усвідомлення найсуттєвіших християнських учень про милосердя. Провідні діячі церкви та держави мали великий вплив на формування суспільної думки в питаннях соціальної справедливості та опіки, а тому формували представлення про соціальну роботу як професійну діяльність. Особливо відрізняється соціальна робота в Україні козацької доби та доби Відродження, де навчали моральних принципів співжиття в громаді, а громада у відповідь несла відповідальність за усіх своїх членів. Сприятливий вплив на подальший розвиток соціальної роботи і педагогічної думки належить книгодрукуванню.

Отже, виокремлені нами шляхи історико-соціального функціонування держав до нашої ери та протягом періоду до середини XVIII століття дали змогу розкрити сутність виникнення та розвитку соціальної допомоги, з'ясувати її місце та роль у становленні соціальної роботи як діяльності. Перспективами наших подальших розвідок буде вивчення підходів щодо формування професійної соціальної роботи з кінця XVIII століття дотепер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / [А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Золчек и др.]. – Минск : Харвест, 1998. – 832 с.
2. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : [учеб. пособ. для педаг. учебных, заведений] / под ред. академика РАО А.И. Пискунова. 2-е изд., испр. и дополн. – М. : ТЦ «Сфера», 2001. – 512 с.
3. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / [В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та ін.]. – К. : Либідь, 2001 – 632 с.

4. Історія соціальної роботи : [навч. посібник] / А.В. Фурман, М.В. Підгурська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 174 с.
5. Колісниченко Ю.Я. Неопалима купина / Ю.Я. Колісниченко, С.Д. Плачинда. – Хмельницький : Поділля, 1994. – 208 с.
6. Кузьмин К.В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) / К.В. Кузьмин, Б.А. Сутырин. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 480 с.
7. Курбатов В.И. Социальная работа / В.И. Курбатов ; под общ. ред. проф. В.И. Курбатова // Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. – 576 с.
8. Мельничук І. Теоретико-методологічний аналіз філософських засад соціальної роботи / І. Мельничук // Науковий вісник Чернівецького ун-ту : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 498. Педагогіка та психологія. – С. 94–104.
9. Поліщук В.А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи : [курс лекцій] / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль : ТДПУ, 2009. – 256 с.
10. Словарь-справочник по социальной работе: к изучению дисциплины / под ред. Е.И. Холостовой. – М. : Юристъ, 1997. – 419 с.
11. Фирсов М.В. История социальной работы : [учеб. пособие для вузов] / М.В. Фирсов. – М. : Академический проект, 2004. – 608 с.
12. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія / З.І. Хижняк – К. : Вища школа. – 1988. – 268 с.
13. Циткилов П.Я. История социальной работы : [учеб. пособие для студ. Вузов] / П.Я. Циткилов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 448 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1990. – 592 с.